

TASSO U HRVATA

Poznato je da se malo koji talijanski pisac već za života a i stoljećima kasnije mogao s toliko razloga dovesti u svezu s hrvatskom književnošću kao Torquato Tasso (1544–1595).¹ Cilj je ovome kratkom prikazu da budućim istraživačima pruži što potpuniju sliku tih odjeka. Trud može opravdati i činjenica što su malobrojni prilozi u Italiji o tom predmetu sasvim nedovoljni i ne pružaju tačne obavijesti o prisutnosti velikog pjesnika u našoj književnosti.²

Vijesti koje u svojoj bibliografiji donosi, primjerice, Giuseppe Jacopo Ferrazzi iz razumljivih su razloga preoskudne, zastarjele i djelomice pogrešne, jer je njegova knjiga objavljena gotovo prije jednog stoljeća.³ Mnogo uspjeliji nije, niti je lišen grešaka, noviji bibliografski rad koji je izišao u bergamskom časopisu *Studi tassiani*, poslije niza sličnih priloga što ih je posljednjih godina njegov autor, Alessandro Tortoreto, posvetio bibliografiji Tassa u drugim zemljama: on je ponovio neke greške Ferrazzijeve, a ni u ostalom gradivu koje se tiče Hrvata nije ni iscrpan ni precizan, pa su potencijalno najinformativniji neki radovi naših učenjaka koje citira, npr. Rešetara, Kolendića, Deanovića, Torbarine, Körblera.⁴ Uostalom bibliografija koja se odnosi na drugu zemlju može se uspješno izraditi samo u toj zemlji ili u suradnji s njezinim stručnjacima.

Prvi susret s Tassovom poezijom u hrvatskom ruhu bio je prijevod *Aminte*.⁵ Njegov autor Dominko Zlatarić (1555–1609) nije jamačno bio

¹ Od povijesti koje su mi bile prvi izbor podataka navodim najbolju. Korbola *Povijest hrvatske književnosti do Preporoda*, prir. M. Ratković i J. Ravlić, Zagreb 1961.²

² Opširniji prikaz, potanje ocjene i bibliografiju o predmetu objavljujem u *Studia romanica et anglica zagrabiensia* (Zagreb) 1968, br. 26.

³ Ferrazzi, *Torquato Tasso, Studi biografici-critici-bibliografici*, Bassano 1880, str. 350. i d.

⁴ Tortoreto, »Gli studi tassiano nella Balcania e in Europa Orientale (Saggio bibliografico)«, *Studi tassiani*, (Bergamo) 1957, str. 85–101.

⁵ Rešetar, »Zlatarić's Übersetzung des Aminta«, *Archiv für slavische Philologie*, 1902, XXIV, 214.

jedini Hrvat koji je lijepu pastoralu čitao u suvremenim rukopisima a kasnije i u prvim tiskanim izdanjima, u Italiji ili u domovini. Ugledni dubrovački pjesnik, koji je godine 1579. postao *rector artistarum* na sveučilištu u Padovi, prvi je, kako je poznato, preveo čuvenu pastirsku dramu, štaviše, tiskao ju je godine 1580, prije nego što je bilo izišlo izdanje izvornog teksta. Umjesto uobičajena dvostruko rimovanog dvanaesterca Zlatarić je upotrijebio stih bez sroka i tim je svojim književnim početkom dao prvi pjesnički prijevod u hrvatskoj renesansnoj književnosti.

Taj književni primat nije mogao ne izazvati interes i zanimljivo reagiranje Tassovih bibliografa, koji kao da su oklijevali priznati Zlatarićevu prednost ili su to nerado činili, iako ona, koliko god je dragocjeno svjedočanstvo o dodirima kulture i jezika jednog malog naroda s ognjištem evropske civilizacije onog doba, ne može ništa ni oduzeti ni dodati umjetnosti velikoga talijanskog pjesnika. U spomenutom Tortoretovu radu, na koji se vraćam jer je nedavno izašao a sadrži podatke koje treba ispraviti i nadopuniti, može se zaista pročitati kako se o kronologiji Zlatarićeva prijevoda oštroumno raspravljalo, »čak dotle te se tvrdilo da se on navodno u Mlecima pojavio . . . izrađen prema jednom rukopisu (datiranom u Padovi, 11. kolovoza 1580) . . . čak nekoliko mjeseci prije tiskanog izdanja izvornog teksta *Aminte*«. ⁶ Autora, međutim, ne smeta što odmah poslije toga među ostalim bibliografskim indikacijama spominje jedan talijanski izvor iz 1944, rad najznačajnijeg Tassova bibliografa Luigija Locatellija, koji je stavio izvan svake sumnje sigurnost datiranja hrvatskog prijevoda, što je Tortoreto prešutio. A zanimljivo je razmotriti i Locatellijeve zaključke, koje on navodi poslije dokumentiranog istraživanja, a koji su prožeti tonom nekog čudnog žaljenja, neuobičajenog u znanstvenim raspravama. Budući da se više ne smije sumnjati, piše talijanski stručnjak, da su prvo tiskano izdanje *Aminte* u Zlatarićevu prijevodu objavila u Mlecima braća Guerra godine 1580, lako je iz toga izvesti dva vrlo važna zaključka: a) Zlatarićev je prijevod prvi od svih prijevoda Tassova *Aminte* i četiri je godine stariji od francuskog prijevoda Pierrea de Bracha, objavljena u Bordeauxu 1584, koji se dosad smatrao prvim tiskanim prijevodom *Aminte*; b) ne samo to, nego je tiskani *Aminta*, koji su izdala braća Guerra godine 1580. u Mlecima, u Zlatarićevu prijevodu ujedno i prvo tiskano izdanje *Aminte*, pa je, dakle, starije čak i od samih tiskanih izdanja na talijanskom jeziku. A zatim Locatelli ovako zaključuje: »Red je priznati da je to jamačno najranije izdanje; pa ako može biti čudno i ujedno bolno što je to najranije izdanje *Aminte* izišlo u hrvatskom prijevodu a ne kao talijanski tekst, tješimo se da je bar izišlo u Italiji, u tisku naših talijanskih tiskara a ne izvan Italije u tisku hrvatskih (stampatori slavi) ili netalijanskih tiskara.«⁷

⁶ A. Tortoreto, cit. djelo, str. 86.

⁷ Locatelli, »Notizie sulla versione slave dell' *Aminta* per Domenico Slatarić. La primissima stampa dell' *Aminta* non sarebbe nel testo italiano?«, *Bergomum* (Bergamo) 1944, br. 3, str. 95-103.

Prvi hrvatski prijevod *Aminte* nije bio ni slučaj ni pojava koja se ne bi mogla nazvati prirodnom, a nije bio ni posljednji u tom istom stoljeću. Poznato je da je pastoralna drama, koja je u šesnaestom stoljeću i kasnije ušla u modu u cijeloj Evropi, bila osobito omiljela u Dubrovniku. Dovoljno je spomenuti Držićeve izvorne pastore i Frana Lukarevića Burinu (1541–1598), koji je 1952. valjda prvi preveo čuvenoga *Vjernog pastira (Pastor fido)* G. B. Guarinija,⁸ ili prikazivanje iste pastore stotinu godina kasnije, 1688, u novom, boljem, elegantnom prijevodu Petra Kanavelovića (1637–1719).⁹ Nije bilo, dakle, ništa neobično kad se više godina poslije prve pojavila druga Zlatarićeva verzija *Aminte*, zapravo obradba već mnogo zrelijeg pjesnika, koji je pažljivije pristupio tekstu, dao mu naslov *Ljubmir* a likovima hrvatska pastirska imena i objavio ga u Mlecima godine 1597. uz druge svoje prijevode. I epilog *Aminte*, koji je Zlatarić ispustio u svom prijevodu u šesnaestom je stoljeću preveo Sabo Bobaljević Mišetić (1529. ili 1530–1585),¹¹ dubrovački plemić i autor hrvatskih i talijanskih stihova, u čijim *Pjesnima ljuvenim* ima tragova Tassove lirike.¹² Slijedio je i treći prijevod pastore od Savka Gučetića Bendiševića (1531–1603), također dubrovačkog vlastelina, čije se ostvarenje može smatrati dosta slobodnom obradom, lišenom pjesničke vjernosti, kojom se odlikovala druga verzija Zlatarićeva. Napisano možda oko godine 1600, njegovo djelo ima naslov *Raklica*, prema imenu ženske junakinje; pohrvaćena su i imena drugih likova, kao u Zlatarićevu *Ljubmiru*, kojim se autor jamačno poslužio dok je prevodio, ili bolje rečeno, parafrazirao izvorni tekst, upuštajući se često u amplifikacije, digresije, dodavanja, ostvarujući, jednom riječju, čudnu preradbu, u kojoj je oponašao i tradicionalnu i popularnu dramsku eklogu velikog Držića, pa je tako zapravo stvorio na svoj način originalan tip kontaminirane pastore.¹³ Kolik je uspjeh u Dubrovniku imao *Aminta*, pokazuje i četvrti prijevod Dživa Šiška Gundulića (1678–1721), koji je s naslovom *Radmio* prikazala godine 1700. družina »Smetenijeh« kao posljednju dubrovačku pastirsku dramu.¹⁴ Tassovu pastoralu, da zaključimo razgovor o *Aminti* u hrvatskim prijevodima, kasnije neće više nitko prevesti, tako da ne postoji moderan hrvatski prijevod. Treba, međutim, spomenuti još jedan prijevod njezina epiloga, *L'amor fuggitivo*, koji je pod naslovom *Ljubčića uskok* uvršten u *Pesme horvatske*, koje je 1781. sabrala Katarina Patačić a

⁸ Dayre, *Dubrovačke studije*, Zagreb 1938, str. 71, bilj. 39.

⁹ Fr. Fancev, »Grada za bibliografiju Petra Kanavelovića (1637–1719)«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 1932, str. 216. – Deanović, »Odrzi talijanske akademije 'degl Arcadi' preko Jadrana«, *Rad JAZU*, 1934, br. 248, str. 61–62.

¹⁰ V. *Stari pisci hrvatski*, Zagreb 1899, XXI.

¹¹ P. Kolendić, »Bobaljevićev prevod Tasova *Amor fuggitivo*«, *Nastavnik*, (Beograd) 1921, 23, str. 44–46. – J. Dayre, cit. djelo, str. 26.

¹² J. Torbarina, *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic*, London 1931, str. 199–200.

¹³ P. Kolendić, »Tassov *Aminta* u prevodu Savka Gučetića«, *Južni pregled*, (Skoplje) 1934, br. 10, str. 380–383.

¹⁴ M. Deanović, cit. djelo, str. 62–63.

možda se mogu pripisati mužu joj Franji Patačiću (umro 1776)¹⁵ i oko devedeset stihova koje je preveo Ante Tresić-Pavičić krajem prošlog stoljeća.¹⁶

Amintu su, međutim, kao i druga talijanska djela, mnogo čitali u izvornim izdanjima i stoljećima se divili tom djelu, koje je izravno ili neizravno utjecalo na omiljele vrste pastirske književnosti: spomenimo pri tom mali spjev *Mačuš* i *Čavalica* Vlaha Skvadrija (1643–1691), koji podsjeća na »favolu marittimu« *Alceo* Antonija Ongara, jednoga od mnogobrojnih oponašatelja Tassovih, ali u općoj impostaciji idilično-čulne priče slijedi tragove velikog uzora, reproducirajući i jednu pojedinost: nevine poljupece koje junakinja tog jednostavnog i čuvstvenog svijeta daje mladom protagonistu da bi zaliječila ranu na njegovim usnama, nesvjesna ljubavnog ognja koji tako u njemu raspaljuje.¹⁷

Vraćajući se na šesnaesto stoljeće, lako je opaziti kako se s uspjehom *Aminte* u Hrvata ne može usporediti uspjeh *Oslobodenog Jeruzalema*, koji su zacijelo mnogi čitali, ali ga u tom stoljeću nitko nije, koliko nam je poznato, ni djelomice preveo, dok su nam iz idućeg stoljeća, izuzme li se mala vjerojatnost da ga je Ivan Gundulić preveo u cijelosti ostali, kao što ćemo vidjeti, ili prijevodi malog broja stihova ili poneka vijest o takvim već izgubljenim prijevodima, jer jedini potpuni prijevod, kojemu je autor Vice Petrović (1677–1754), nije do nas dospio.¹⁸ Ne može se reći da zanimanje za epsko pjesništvo općenito, a za Tassovo posebice, nije bilo živo u Dubrovniku i u Dalmaciji već u šesnaestom stoljeću; štaviše, nije nevjerojatno da je na Antuna Sasina (prije 1542-?) koji se u svom spjevu *Razboji od Turaka* (oko godine 1595) nadahnuo suvremenim austrijsko-turskim ratom (1592–1606), djelovao i *Oslobodeni Jeruzalem*, koji mora da je i on dobro poznavao:¹⁹ tã najbolje je godine proveo u Stonu u doba kad je tu živio i već spomenuti prevoditelj epiloga *L'amor fuggitivo* Sabo Bobaljević Mišetić; ali Tassov utjecaj, ako ga je bilo, ograničio se na samu ideju, na prvi poticaj koji je autor mogao dobiti.²⁰

Baveći se Tassom u hrvatskoj književnosti, ne može se propustiti spomen o njegovim dobrim osobnim dodirima s ljudima s druge obale Jadrana, u Dubrovniku. Pri tom se, dakako, odmah misli na stihove, tri soneta i pet madrigala, koje je po narudžbi Giulija Mostija napisao za lijepu Dubrovkinju Cvijetu Zuzorić (rodila se prije 1552). O tome se mnogo pisalo i raspravljalo i bila je stvorena cijela legenda o Tassovim odnosima prema Cvijeti, koja je bila »fior d'alta bellezza / E di virtù che ne l'Illiria nacque«, kako ju je opjevao u jednome od tih

¹⁵ M. Kombol, cit. djelo, str. 347.

¹⁶ *Vienac*, (Zagreb) 1893, br. 51.

¹⁷ P. Kolendić, »Mačuš i Čavalica«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, (Beograd) 1926, VI, str. 198–201.

¹⁸ Đ. Körbler, »Vićentije Petrović Dubrovčanin 1677–1754«, *Rad JAZU*, 1911, br. 187; v. i M. Deanović, cit. djelo, nastavak u *Radu JAZU* br. 250, str. 75.

¹⁹ P. Popović, »Antun Sasin, dubrovački pesnik XVI veka«, *Glas srpske akademije*, (Beograd) 1912, XC, str. 50–51.

²⁰ J. Torbarina, cit. djelo, str. 201.

soneta. No legendi oko Tassa bilo je inače dovoljno, a posljednju riječ o predmetu dao je Josip Torbarina u eseju o sonetima i madrigalima Tassovim u čast Dubrovkinje, gdje spominje i druge izravne i neizravne niti što pjesnika na neki način dovode u dodir s Dubrovnikom i s njegovim svijetom i razne odjeke njegove umjetnosti u dubrovačkoj književnosti.²¹

Prvo stoljeće poznavanja Tassa među Hrvatima nije ostalo bez kritičkog, štaviše polemičkog priloga. Autor mu je Franjo Petris (ili Petrišević, Petrić, Patricio), odnosno Franciscus Patricius, ili, potalijančenim imenom Francesco Patrizio (1529–1597), rodом sa Cresa, iz obitelji koja vuče podrijetlo od bosanskog plemstva. Kako je poznato, on je između ostalog autor čuvenog djela *Della poetica* (1586), kojemu je dodao *Il Trimerone*, odgovor na oporbe pod naslovom *Discorso sopra il parere fatto dal signor Francesco Patricio in difesa di Lodovico Ariosto*, kojima je Tasso bio reagirao na *Parere di Francesco Patrici in difesa di Ludovico Ariosto* (1585). Sva su ta djela poznata, pa sam se ograničio samo na to da podsjetim na raspre između jednoga našega zemljaka i autora *Oslobodenog Jeruzalema*. Spomenimo na kraju da je Petris bio prisutan na Tassovu sprovodu, da je i sam bio pokopan u samostanu Svetog Onofrija u Rimu, i to, čudnom ironijom sudbine, u isti grob gdje leži njegov veliki protivnik.²²

Drugi Hrvat koji je dobro poznao Tassov spjev i o njemu napisao kritičko djelo bio je konventualni franjevac Mate Ferkić (1583–1669) iz Krka, koji je više od trideset i pet godina bio profesor evropskoga glasa na sveučilištu u Padovi: u svojim *Osservazioni sopra il Goffredo del Signor Torquato Tasso*, koje je u Padovi objavio Pasquati godine 1642, Frater Mattheus Ferchius Veglensis, kako se obično pisao na latinskom jeziku, dao je potanko tumačenje svih stanci *Oslobodenog Jeruzalema* s pohvalama ili zamjerkama autoru u primjedbama filološkog, teološkog, čudorednog i povijesnog karaktera.²³

Ali izravne dodire s Tassom imao je i u Dubrovnik donio prve vijesti o njegovu spjevu još prije nego što je bio i dovršen humanist Didak Pir (Didacus Pyrrhus) ili Jacobus Flavius Eborensis (1517–1599), pisac izuzetna značenja u književnom i pedagoškom životu Republike, gdje je živio i podučavao više od četrdeset godina, sve do smrti. Taj pjesnik, Židov koji je pobjegao iz Španjolske, imao je prijatelje među najpoznatijim dubrovačkim piscima, mnogo je putovao i upoznao dosta znamenitih pjesnika, među kojima je bilo i španjolskih i talijanskih. Živio je neko vrijeme i u Ferrari, gdje je Ariostu posvetio jedan epigram (*Ariosti elogium*) i došao u dodir s Torquatом Tassom. Među njegovim netiskanim pjesmama osobito je zanimljiva jedna iz prvog razdoblja

²¹ J. Torbarina, »Tassovi soneti i madrigali u čast Cvijete Zuzorić Dubrovkinje«, *Hrvatsko kolo*, (Zagreb) 1940, br. XXI, str. 69–96. (v. tu i bibliografiju).

²² Bibliografiju o Petrisu v. u knjižnici Vl. Premeca, *Franciskus Patricijus* (sic!), Beograd 1968.

²³ Fr. J. Milošević K. F., »Život i djela Fra Mate Ferkića iz Krka, konventualnog franjevca (1583–1669)«, *Rad JAZU*, 1906, br. 164, str. 1–36.

njegova života, dok je živio u Dubrovniku: to je četvrta elegija iz druge knjige elegija, 34 dvostiha pod naslovom *Ad Tassum poetam Tassi filium*, posvećena dakle Torquatu, sinu Bernarda Tassa, upravo u doba kad se pjesnik bavio mišlju da opjeva podvige Goffreda i njegovih križara u velikom epskom djelu. Što je Didaka navelo da napiše te stihove, ne znamo niti smo u stanju potvrditi ili pobiti mišljenje prema kojemu bi Tasso bio u Ferrari učenikom tog poznatog humaniste, kojemu se navodno obratio s molbom za mišljenje o nakani da spomenuto gradivo opjeva u epskom spjevu. Ali je očito, kako tvrdi književni povjesničar Đ. Körbler²⁴ da je ta Didakova elegija dokaz kako je tom humanisti vrlo rano bila poznata Tassova namjera. U prvim i u zaključnim dvostihovima on savjetuje pjesnika da se ostavi tog posla i, budući da je mlad, neka se radije bavi ljubavnim pjesništvom.

Didak je, vidjeli smo, bio učitelj u dubrovačkoj školi i pisao je pjesme didaktičke naravi s glavnim ciljem da odgaja i pouči mlade. Djelovao je u doba Dominika Zlatarića, koji mu bijaše prijatelj, i u doba mladosti Dživa Gundulića. Stoga se može zaključiti da se njegovim predavanjima i utjecaju na književnu kulturu u Dubrovniku možda dobrom dijelom duguje poznavanje Tassovih djela u hrvatskoj književnosti.

Od 1590. dubrovačkom je školom ravnao Camillo Camilli (umro je u Dubrovniku 1615) iz Siene, poznati talijanski pisac i autor pokušaja da se *Gerusalem Libera* upotpuni s pet novih pjevanja, koja su, uistinu, promašena, ali su dokaz izvrsna poznavanja spjeva. I on je bio prijatelj Zlatarića, koji ga je jednom ugostio na svom imanju u Konavlima. Vjerojatno je i on pridonio širenju Tassova djela u nas, posebice kao rektor škole što su je pohađali mladi Dubrovčani, među kojima i Dživo Gundulić. Možda su baš od njega oni naslijedili ljubav prema Tassovu pjesništvu.²⁵

Pravi odjeci spjeva u dubrovačkoj književnosti počinju u 17. stoljeću. Poznata je namjera Dživa Frana Gundulića (1589–1638), izražena u pismu kojim *Pjesni pokorne* posvećuju Maru Buniću, da prevede *Jeruzalem sloboden* i posveti ga poljskom kralju.²⁶ Ali umjesto da nakanu (1621) provede u djelo, napisao je *Osmana*, naš veliki spjev, u kojemu je kritika, kadikad s osjećajem mjere, a kadšto i s pristranim nakanam, naišla na najbrojnije, a, rekao bih, i najplodonosnije tragove *Oslobodenog Jeruzalema* u hrvatskoj književnosti.²⁷

²⁴ Đ. Körbler, »Život i rad humanista Didaka Portugalca, napose u Dubrovniku«, *Rad JAZU*. 1917, br. 216, str. 1–169.

²⁵ Usp. Körbler, *Stari pisci hrvatski*, IX, 1938³, str. 6.

²⁶ Isto, str. 331.

²⁷ A. Cronia, »L'influenza della *Gerusalemme liberata* sull'*Osmani* Giovanni Gondola«, *L'Europa Orientale*, 1925, br. II, str. 81–119. – A. Haler, *Gundulićev »Osman« s estetskog gledišta*, Beograd 1929. – V. i M. Deanović, »Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave du littoral adriatique«, *Revue de littérature comparée*, 1934, str. 1–23.

Od Tassova spjeva do nas su iz onog doba, međutim, dospjela samo dva prva pjevanja prevedena u osmercima (četiri kitice po četiri osmerca, od kojih svaka odgovara jednoj Tassovoj stanci), koja su jedni pripisivali Gunduliću, dok su drugi smatrali da pripadaju Vici Petroviću (umro 1754), polazeći i jedni i drugi,²⁸ između ostalog, od tumačenja jednog rukopisa pronađenog u zadarskoj gimnaziji, kojim se mi nećemo baviti, i od izjava dubrovačkih književnih povjesničara: S. Crijevića (u. 1759), prema čijoj *Biblioteca ragusina* Gundulić »Torquati insuper Tassi Godefridum Illirico carmine cecinit«; Sebastijana Slade, koji u *Fasti litterario-ragusini* govoreći o Gunduliću kaže da je još neizdan njegov »unus vel alter liber sive cantus Tassiani poematis illyrice versus«; F. M. Appendinija (*Notizie istorico-critiche...*), prema kojemu »è cosa certa che il Gondola nel suo giovanile entusiasmo tradusse tutta la *Gerusalemme liberata*«; zatim istog Slade, koji kaže o Vici Petroviću »quia fama constans, quod poema Torquati Tassi reddidit totum versibus illyricis«, a slijedi ga i Appendini: »Vincenzo componeva anche in Italiano, e in Illyrico, in cui dicesi che abbia fatta l'intera versione del Tasso«. Postojanje Petrovićeva prijevoda o kojemu govore posljednja dvojica bilo je poznato i dubrovačkom pjesniku Đuru Feriću (1739–1820),²⁹ kako se vidi iz njegova epigrama *Vincentij Petrovichij de Poemate Tassi Il Goffredo a se Illyrice verso*.

Ali moguća je i treća atribucija onih prvih dvaju prevedenih pjevanja. U jednoj pjesmi napisanoj u povodu smrti Petra Kanavelovića (1719) aludira se na njegov navodni prijevod spjeva, a isto tako i u jednoj njegovoj biografiji, gdje se čita kako je divno preveo Guarinijeva *Vjernog pastira* »e non poca parte del Tasso«.³⁰ Zna se da su Tasso i Gundulić bili uzori Kanaveloviću dok je sastavljao svoj vjersko-viteški spjev *Sveti Ivan, biskup trogirski, i kralj Koloman*, u 24 pjevanja i u osmercima, gdje pored legendarnog života tog biskupa iz 11. st. opisuje Kolomanov rat protiv dalmatinskih gradova, a posebice njegovu opsadu Zadra, te u to tkivo upliče mnoge pustolovine izmišljenih osoba, po primjeru velikih epskih spjevova.³¹

Još jedan, nepotpun, prijevod prvih dvaju pjevanja, opet u kiticama od po četiri osmerca, ali u čakavštini, pronašao se među rukopisima učenog svećenika s Visa Ante Matijaševića-Karamanića (1658–1726),

²⁸ Prijevode je najprije objavio L. Zore u *Slovincu*, 1884, str. 161. i d., zatim Đ. Körbler u citiranim *Starim piscima hrvatskim*, str. 567–604. Posljednji (str. 22) pripisuje prijevod prvog pjevanja Gunduliću, a drugog Petroviću, dok ih M. Rešetar u praškoj *Slaviji*, 1923, II, str. 138–153. odlučno a kasnije u *Radu JAZU*, 1942, br. 123, str. 55–63. s ponekom rezervom, ali pošto je izvršio jezičnu analizu teksta, pripisuje Vici Petroviću. O tome su raspravljali, pripisujući prijevode Gunduliću, i Franjo Rački, »Ivana Gundulića *Jeruzalem slobodjen*«, *Vienac*, 1873, br. 7, str. 108–111, i Ivan Kukuljević, isto, br. 9, str. 140–142.

²⁹ V. Đ. Körbler, cit. djelo u bilj. 18, str. 187.

³⁰ Fr. Fancev, l. c. u bilj. 9.

³¹ Petar Kanavelović, *Ivan, biskup trogirski i kralj Koloman*, Osijek, 1858. Usp. M. Kombat, *Povijest...* cit., str. 296; o djelu v. M. Deanović, »*Održi...*«. l. c. u bilj. 9; Đ. Körbler u *Nastavnom vjesniku*, (Zagreb) 1919, str. 372–412. i 1922, str. 434–441; Sl. Ježić, *Hrvatska književnost od početka do danas*, Zagreb 1944, str. 155.

hrvatskog i latinskog pjesnika, doktora bogoslovlja, koji je diplomirao na sveučilištu u Padovi, filologa i prevoditelja. Jedno vrijeme prije povratka u domovinu živio je u Mlecima, gdje je bio privatni podučavatelj. Sačuvao se nevelik broj osmeraca njegova prijevoda, ali ne može se isključiti da je preveo i više od dva pjevanja; na Visu je bila živa usmena predaja da je preveo cio spjev i krajem prošlog stoljeća neki su starci znali napamet više kitica prvog pjevanja.³²

Treći poznati prijevod prvih dvaju pjevanja, od kojega su se, međutim, sačuvale samo dvije oktave, od svakog po jedna, pripada dubrovačkom vlastelinu Ivanu Franatici Sorkočeviću (1706–1771), pjesniku i prevoditelju Molièrea, Metastasija, Galdonija, Maffeijsa.³³ Tako ni u 18. st. nije prekinut kontinuitet pokušaja da se prevede *Oslobodeni Jeruzalem*, ovaj put više u zanimljivoj nego uspješnoj metričkoj shemi, kao što pokazuju dvije oktave objavljene u *Viencu* godine 1873, popraćene ovim citatom iz jednog kroničara hrvatske književnosti: »Torquati Tassi Goffredum vertere Illirico carmine tredecim syllabarum coepit 2. Julii ejusdem anni, agressus secundum eadem die. Primus quod sciam id metri in Illyricam linguam invexit.«³⁴ Sorkočević se zaista poslužio dugim i zamornim trinaestercem, ali sa slogovnim ustrojstvom talijanskog tipa, upotrehom sinalefe itd. i sa strofama od osam stihova, kakva je i *ottava rima*, to jest s odgovarajućim srokovima. I tu, kao i u ranijim pokušajima, izvorni oblik je žrtvovan da bi se u udomaćenom metru što vjernije prenijeli bar elementi sadržaja, kad je već nedostižna ostala ljepota njegova izvornog jedinstva s formom.

Raznolikosti metrike pridonio je u tom stoljeću i jedan latinski prijevod: pjesnik Rajmundo Kunić (1719–1794), autor jednog od najčuvanijih prijevoda *Ilijade*, preveo je i osamnaest oktava *Oslobodenog Jeruzalema*, koje se nalaze među rukopisima njegovih *Versiones ex Italico* u Franjevačkoj knjižnici u Dubrovniku.³⁵

Moramo se, međutim, opet vratiti prethodnom stoljeću i Gunduliću, koji je bio pod utjecajem Tassova spjeva ne famo u svom remek-djelu nego i u manjim ostvarenjima, gdje ima tragova Tassova pjesništva. Jedna od onih njegovih mladenačkih drama koje se nisu izgubile je i *Armida*, rekreacija, da baš ne kažemo prijevod, XX pjevanja *Oslobodenog Jeruzalema*, u dramskom obliku i s uobičajenim kiticama od po četiri osmerca s ukrštenim srokom, koje pripadaju *Armidu*, i u dvostruko rimovanim dvanaestercima, koje govori Rinaldo.³⁶ Kao što sam pjesnik

³² P. Kuničić, »Oslobodeni Jerusalem od Tassa u hrvatskom prijevodu«, *Vienac*, 1893, br. 46, str. 742–743. – Usp. i Ivan Kukuljević, *Vienac*, 1873, br. 9, str. 141.

³³ Nada Beritić, »Franatica Sorkočević, dubrovački pjesnik XVIII stoljeća (1706–1771)«, *Rad JAZU*, 1965, br. 338, str. 147–258, gdje se govori i o njegovim prijevodima s talijanskog (str. 210. i d.) i o prijevodima prvih dviju kitica *Oslobodenog Jeruzalema*, str. 216–217.

³⁴ Ivan Kukuljević, cit. djelo, str. 141, gdje je prijevod prvi put objavljen.

³⁵ Rajmundo Kunić, *Ex Libro Italici Poematis Torquati Tassi*, u *Versiones ex Italico*, sv. II, rkp., Franjevačka knjižnica u Dubrovniku, sign. 1156 (na taj me je prijevod ljubavno upozorio kolega dr Vladimir Vratović).

³⁶ *Stari pisci hrvatski*, cit., str. 323–327.

kaže,³⁷ i taj se kratki prizor, zajedno s drugim njegovim sličnim proizvodima mladenačkim, s velikim uspjehom prikazivao u Dubrovniku (prije 1620).

Spomenimo još jednu *Armidu*, dramskog pisca Junija Palmotića (1607–1657), koja je svojim sadržajem (gdje, kao i u Tassovu spjevu, vitezovi Ubaldo i Carlo dolaze na Armidin otok da oslobode Rinalda), glazbom, plesom i pjevanjem, pa raznim čudesnim elementima koji se javljaju i u drugim sličnim djelima dubrovačkog pisca, uvelike zabavljala kazališno općinstvo onog doba.³⁸

Kao veliki obožavatelj Tassa Gundulić je jamačno čitao sva njegova djela pa i manja. Zapaženo je da u njegovim *Suzama sina razmetnoga*, objavljenima 1622. koje kao forma podsjećaju na *Lagrime di San Pietro* Luigija Tansilla, ima pokoji elemenat srodan Tassovim *Sette giornate del mondo creato*, a i neke manje pjesme pokazuju duhovnu srodnost s nekim sastavima njegova velikog uzora.³⁹

Kao što je poznato, u 17. st. bio je neobično popularan pustolovan svijet Ariostovih i Tassovih vitezova, tako da su i u Hrvata njihovi spjevovi postali omiljeni izvor nadahnuća kazališnim piscima. Poznata epizoda drugog pjevanja *Oslobodenog Jeruzalema* dala je gradivo dubrovačkom plemiću Vici Puciću Soltanoviću (umro 1666) za njegovu dramsku obradu *Sofronija i Olinto*, komediju u tri čina, od koje je dobar dio običan prijevod.⁴⁰

Tako smo stigli i do devetnaestog stoljeća, doba romantizma, kad je obnovljen kult Tassa zahvaljujući i dramatičnim, legendarnim, patetičnim značajkama njegove ljudske i pjesničke egzistencije. Nećemo se zastavljati na svakom članku posvećenu pjesniku ili na djelima koja smo već spomenuli a objavljena su tek u tom razdoblju u raznim izdanjima, ali ako spomenemo samo pokoji esej i neke prijevode, bit će dovoljno da se osvijetli kontinuitet zanimanja za Tassa u Hrvatskoj i u prošlom stoljeću.

Moramo najprije spomenuti jedan potpun prijevod *Oslobodenog Jeruzalema*, prijevod o kojemu, na žalost, zasad imamo samo jednu kratku vijest: u predgovoru vlastitom rukopisnom prijevodu, o kojemu će biti govora, pošto je podsjetio na neke druge podatke o Tassu u Hrvata, Vinko Premuda napominje kako je Franjevačka knjižnica u Dubrovniku imala potpun prijevod spjeva, da mu je autor fratar Pacifik Radeljević (umro 1877), ali da su se neki svešćići izgubili. Taj prijevod ne navodi nijedna bibliografija rukopisa, ali ne isključujem mogućnost da će se pronaći.

³⁷ *Ib.*, str. 330.

³⁸ Usp. M. Kombol, cit. djelo, str. 258, a za bibliografiju str. 432.

³⁹ M. Šrepeš. »O Gundulićevim *Suzama sina razmetnoga*«, *Rad JAZU*, 1896, br. 127, str. 102–140.

⁴⁰ M. Brlek, *Rukopisi Knjižnice male braće u Dubrovniku*, I, Zagreb 1952, str. 72–73; Stj. Kastropil, *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku*, I, Zagreb, 1954, str. 306; M. Kombol, cit. djelo, str. 264.

Kako ćemo još vidjeti, bilo je prevoditelja s raznim zanimanjima i pobudama, a raznoliki su i njihovi rezultati, posebice metrički oblik kojim su se služili u svojim, redovito fragmentarnim, prijevodima. Liječnik i pisac Ivan Dežman (1841–1873), koji je kao i mnogi hrvatski književnici pedesetih i šezdesetih godina bio štovatelj narodnog pjesništva, upotrijebio je tipičan stih tog pjesništva, deseterac, i u svom prijevodu osamnaest oktava četvrtog pjevanja (sa srokovima kao u *ot-tavi rimi*), pa je tako povećao šarolikost u metrici hrvatskih prijevoda Tassa, prethodnih i idućih (dvanaesterac bez sroka, sa srokom, dvostruko rimovan, osmerac, deseterac, jedanaesterac, trinaesterac itd.).⁴¹

U Naučnoj biblioteci u Dubrovniku postoji u rukopisu više odlomaka jednog prijevoda *Oslobodenog Jeruzalema* (da li je nekoć bio potpun?), koji potječe iz pera pomorskog kapetana gospara Joca Zložila, kako se vidi iz rukopisa: autor je iz Orašca kraj Dubrovnika uputio čitavu epistolu s datumom 1. travnja 1869.⁴²

U tom istom razdoblju, godine 1866, u jednom dalmatinskom časopisu nalazimo još jedno zanimljivo svjedočanstvo o razlozima koji su Tassove štovatelje potjecali da prevedu koji njegov stih i o načinu kako su to obavljali: s potpisom Šime Stanića tu je objavljeno jedanaest oktava trećeg pjevanja, u čakavskim dvanaestercima, koji su zapravo dvostruki šesteraci, štaviše, podijeljeni svaki put crticom koja naglašava cezuru, ali s pravilnim srokovima oktave. A evo kako Stanić objašnjava razloge koji su ga naveli da prevodi: »U mojoj samoći, sridu žalih, koje svakovarstna bida za cilih sedam godinah biaše mi nigda uprokovala, za zabaviti i razveseliti rastuženo sardece, stavljah se kadkad da složim ili privedem štogod u naškomu stihoslovju, što mnogo krat čini mi proliti dvi suze, koje me utaziše. Razvidjajuć ovih danah moje rukopise, najdoh sliedeće stihove. – Kakvi su da su, evo jih.«⁴³ Taj i neki drugi prijevodi manje nas zanimaju kao pjesnički rezultat nego kao potvrda popularnosti Tassova spjeva u širokim krugovima čitatelja, pa i takvih koji se, premda nisu literati ni pravi prevoditelji, mogu smatrati korisnim posrednicima između pjesnika i jedne kulture.

Najživlja se prisutnost Tassove poezije osjetila među piscima romantičke generacije, a i kasnije. Mnogi su *Oslobodeni Jeruzalem* čitali u izvornim izdanjima, i to, vidjet ćemo, od prvih dana školovanja. Među njima najveći je, svakako, autor *Smrti Smail-age Čengijća*: Mažuranić je, kako je poznato, uz klasičnu kulturu, narodno pjesništvo i hrvatsku književnost starijih stoljeća asimilirao i talijanske klasike, među kojima i Tassa, čiji se tragovi osjećaju u ponekom stihu njegova remek-djela.⁴⁴ No ovdje treba podsjetiti na njegov prijevod početka *Oslobodenog Jeru-*

⁴¹ »Pakleni sbor. Ulomak četvrti pjev. Tassova Jerusolima oslobodjena«, prev. Ivan Dežman, *Hrvatski koledar*, (Zagreb) 1862, str. 64–65.

⁴² St. Kastropil, cit. djelo, str. 335.

⁴³ V. *Glasnik dalmatinski* (Zadar), 1866, br. 77.

⁴⁴ Usp. A. Barac, *Mažuranić*, Zagreb, 1943, str. 218–219.

zalema, koji potječe iz godine 1838. a objavljen je 1895.⁴⁵ Riječ je o prvih devet oktava, u kojima se, prema Vladimiru Nazoru, koji citira prvu od njih u jednome svom eseju,⁴⁶ osjeća bar djelomice zvuk talijanskog jedanaesterca zahvaljujući načelima talijanske metrike koju je Mažuranić primijenio, iako je ponegdje upotreba elizije i sinereze pre više smjela u usporedbi s uobičajenom hrvatskom versifikacijom.

Da je i u Hrvata kao i drugdje na romantike sugestivno djelovala Tassova biografija, na svoj način je pokazao Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889), obožavatelj Italije, romantičkih pjesnika, ali ne slučajno i »blijedog Tassa«, kako je nesretnog pjesnika nazvao u jednoj svojoj pjesmi: on je vjerno preveo prve četiri *Veglie di Tasso* pod naslovom *Bdenja* i objavio ih godine 1845. u *Danici*, ne znajući (a to sve do nedavnog članka Mate Zorića⁴⁷ ne spominju ni naše književne povijesti ni bibliografski priručnici) da su te romantičarske ispovijesti zapravo apokrifne, tj. književna mistifikacija kojoj je autor Giuseppe Compagnoni (1754–1833). No ne može se poreći da je i taj djelomični prijevod emfatične proze nadahnute sentimentalnom legendom o Tassovu životu i drage u romantičkom ukusu pridonio širenju zanimanja za Tassa.

Takve pobude manje su utjecale na generaciju modernista krajem stoljeća i općenito na modernu hrvatsku kulturu, koja njegovu umjetnost prihvaća s dubljim shvaćanjem i s pravom mjerom povijesnog tumačenja. U opsežnu eseju iz godine 1893, koji je bio u Hrvatskoj jedan od prvih ozbiljnih pristupa poeziji velikog pjesnika, potanko je prikazao Tassov život i djela Ante Tresić-Pavičić (1867–1949), koji je svoja zapažanja ilustrirao najvažnijim epizodama spjeva u vlastitu prijevodu pridonijevši tako dojmu cjeline i iscrpnosti svog prikaza. Na kraju je donio i preko 90 prevedenih stihova *Aminte*. Stih je Tresićevih oktava jedanaesterac talijanskog tipa, to jest sa sinerezama koje dopuštaju veći broj slogova, a dosta dobro zvuče, i to zato što je sebi dopustio slobodu do ostavi prvi, treći i peti stih bez sroka, pa je bogatiji glazbeni ugođaj nadoknadio čitljivijim tijekom sintakse.⁴⁸ Njegov članak nije nastao ni prigodno ni slučajno, već je plod Tresićeva stvarnog i trajnog zanimanja za Tassa, o čemu govori još jedan njegov prilog putopisnog značaja, iz 1899, gdje opisuje dojmove, uspomene i reminiscencije vezane za književno hodočašće u Sant'Onofrio, s opaskama o Tassovu djelu i životu. One nisu nove ali odišu svježinom nadahnute autobiografske evokacije,

⁴⁵ »Početak Tasova 'Jerusalima oslobođenja'«, *Pjesme Ivana Mažuranića*, priredio Vladimir Mažuranić, Zagreb 1895, str. 206–208; na str. 241. je bilješka o prijevodu (9 oktava) i kratko tumačenje Vladimira Mažuranića, koji je također poznao Tassovu poeziju, kao što se vidi iz njegova komentara *Smrti Smail-age Čengića* u istom izdanju, gdje tu i tamo nalazi pokoj sličnost ili usporednost s Tassom, primjerice u stihovima 1008–1015 (»Na obrve mu oblak sjeda« itd.), koje smatra (str. 239) superiornijima od čuvenih Tassovih u kojima se evocira slična situacija (»Infiamma d'ira il Principe le gote« itd., VII, 42).

⁴⁶ VI. Nazor, *Esej. Članci. Polemike*, Zagreb 1950, str. 210.

⁴⁷ M. Zorić, »Kukuljević i jedna talijanska književna mistifikacija«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1969, sv. XXXV, br. 1–2 (u tisku).

⁴⁸ *Vienac*, 1893, br. 36–39.

a posebice su za nas zanimljiva sjećanja na prve dodire s Tassovom poezijom još iz đачkog doba, jer je Tasso uz Andriju Kačića Miošića, bio, kako kaže, prvi pjesnik kojega je čitao.⁴⁹

Među člancima objavljenima godine 1895, o tristagodišnjici pjesnikove smrti, izdvaja se prilog Dinka Politea (1854–1903), koji je u sarajevskoj *Nadi* dao analizu dostojnu dobrog poznavaoa i evocirao prve dodire s Tassovom umjetnošću još u starigradskoj gimnaziji, dodire koji su onda bili tipični za mnoge, i ne samo dalmatinske, hrvatske intelektualce: prve dvije knjige koje mu je preporučio njegov učitelj Vicko Maroević bijahu *Oslobodeni Jeruzalem* i Manzonijevi *Zaručnici*, prvi temelji na kojima je počivao kasnije izgrađeni ukus pa prema tome i sposobnost da sudi o pojedinim djelima talijanske književnosti.⁵⁰

Razumije se da su se prigodni članci zadržavali osobito na događajima iz pjesnikova života, ali je istina i to da su njihovi autori najčešće bili dobro obaviješteni i da su poznavali ondašnje studije o Tassu. Traži li se u njima makar nekakva originalnost u usporedbi s talijanskom kritikom, zapazit će se kadšto koja nadahnuta pojedinost, koji sud što ne zvuči kao da je prepisan, npr. u *Obzoru*,⁵¹ ili poneki podatak o Tassu u Hrvata u prethodnim stoljećima, primjerice u članku Davida Bogdanovića.⁵²

Najpotpuniji sudovi koji nemaju samo informativan značaj već su proizvod osobnih pristupa pojavili su se u novije vrijeme, poslije prvih poratnih godina, kad su prvi put prevedena ili tiskana u novim prijevodima ili u obnovljenim izdanjima razna talijanska klasična remek-djela pisaca kao što su Dante, Petrarca, Boccaccio, Michelangelo, Ariosto, Machiavelli, Tasso, Goldoni, Foscolo, Manzoni, Leopardi, Verga, Pirandello i drugi stariji i moderniji, gotovo uvijek popraćeni dobrim predgovorima,⁵³ dakle u novom kulturnom podneblju koje traži odgovarajuće kriterije. Isključe li se stranice koje su čitatelji mogli konsultirati u poglavlju posvećenom Tassu De Sanctisove *Povijesti talijanske književnosti* prevedene na hrvatski godine 1955,⁵⁴ najopsežniji i najstručniji je prikaz Mate Zorića uz prvi hrvatski tiskani prijevod potpunog teksta *Oslobodenog Jeruzalema*.⁵⁵

Taj prijevod savjesno je izradio Gjorgjo Ivanković, koji je našao ljubavi i vremena da mu se posveti i da ispuni veliku prazninu. On je odabrao najteži put: s jedne strane težnju prema najvećoj mogućoj vjernosti »vanjskom« obliku *ottave rime*, s jedanaestercem i srokovima *ababcc*, ali bez primjene sinalefe, dakle po uobičajenom metričkom su-

⁴⁹ A. Tresić-Pavičić, »Na grobu Shelley-a i Tassa«, *Vienac*, 1899, br. 45–49 i 51.

⁵⁰ D. Politeo, »Torquato Tasso«, *Nada* (Sarajevo), 1895, br. 11, str. 206–207.

⁵¹ *Obzor*, 1895, br. 97, str. 1–2.

⁵² *Pobratim* (Zagreb), 1895–1896, br. 2–6.

⁵³ Usp. Fr. Čale, »Talijanska književnost i jezik u Jugoslaviji od 1946. do 1955.«, *Filologija*, 1962, br. 3, str. 247–258. i »Bibliografia delle lettere italiane in Jugoslavia 1946–1955«, *Letterature moderne*, (Bologna) 1958, br. 3, str. 333–344.

⁵⁴ Fr. De Sanctis, *Povijest talijanske književnosti*, preveo Ivo Frangeš, Zagreb 1955, str. 433–463.

⁵⁵ *Oslobodeni Jeruzalem*, preveo Gjorgjo Ivanković, Zagreb 1965.

stavu, a s druge utopističku želju da što manje žrtvuje od slika, figura, *conchetta* i drugih elemenata od kojih se sastoji neponovljiva, neprevođiva raznolikost izvornika, pa u tom teškom pothvatu, koji treba poštovati, nije dosegao neki vrhunski rezultat, ali boljeg prijevoda nema ni u mnogih drugih naroda.

Postoji još jedan potpun hrvatski prijevod *Oslobođenog Jeruzalema*, ali je neobjavljen, a rukopis se nalazi u Arhivu JAZU u Zagrebu.⁵⁶ Autor mu je pop glagoljaš, stručnjak za glagoljašku književnost i skupljač rukopisa Vinko Premuda (1870–1944) iz Baške, koji je od tog svog prijevoda golema tridesetogodišnjeg truda (1897–1927), uspio objaviti godine 1930. svega pet pjevanja.⁵⁷ On se, za razliku od Ivankovića, opredijelio za dvanaesterac, ali je u svemu drugome i on ostao vjeran metričkom obliku oktave. Možda mu je dvanaesterac više odgovarao da bude prijevod čitljiviji, ali i on je opisno-lirski ugođaj oktave prečesto stavljao na kocku radi pedantne vjernosti. No unatoč određenoj monotoniji dvanaesterca, zastarjelim izrazima i ne uvijek zvučnom sroku, koji i jest glavna teškoća prevoditeljima, a to je dobro osjetio i Ivanković, Premudin trud zaslužuje pažnju i mogao bi se usavršiti.

Da je to stvaralačkim zahvatima moguće učiniti, dokazao je još za života Premudina, prije rata, Mihovil Kombol (1883–1955), majstor tog posla i uzor o koji se može omjeriti svaki sud o prevođenju. Pored vlastitog doličnog prijevoda epizode o Rinaldu i Armidi iz dvadesetog pjevanja, gdje se poslužio oblikom jednakim kao u izvorniku, jedanaesticima *ottave rime*, on je u jednom svom priručniku o epskom pjesništvu u isti oblik pretočio i učinio gotovo jednako tako elegantnim Premudin prijevod epizode o Olindu i Sofroniji iz drugog pjevanja, prijevod koji je u novoj obradbi postao mnogo jasniji i ritmički manje monoton.⁵⁸

U ovom pregledu ne smiju se zaboraviti Tassove lirske pjesme, koje se na hrvatski prevode uglavnom u novije doba i uvrštavaju u časopise i u antologije talijanske ili svjetske lirike. Riječ je o više od dvadeset soneta i madrigala, od kojih su neki više puta prevođeni, a gotovo su svi više puta tiskani, od godine 1874, kad je August Šenoa objavio svoje prijevode dvaju soneta koje je Tasso napisao za Cvijetu Zuzorić,⁵⁹ do moje knjige talijanske lirike od početka do Tassa.⁶⁰

Iako sažet, nadamo se da ovaj prikaz dovoljno jasno govori o četverostoljetnoj djelatnoj prisutnosti Hrvata u evropskoj kulturi.

⁵⁶ Arhiv JAZU u Zagrebu, sign. VIII-250. Na taj me je prijevod upozorio dr Vladimir Vratović, kojemu prijateljski zahvaljujem.

⁵⁷ *Hrvatska prosvjeta*, (Zagreb) 1926, br. 1-3, 5-10; 1930, br. 10, 11-12.

⁵⁸ *Primjeri iz stranih književnosti (Epika)*, priredio M. Kombol, Zagreb, s. a., str. 124-134.

⁵⁹ *Vienac*, 1874, br. 1; usp. J. Torbarina, cit. djelo u bilj. 21.

⁶⁰ *Talijanska lirika od postauka do Tassa*, izabrao, preveo i priredio Frano Čale, Split 1968.

